

KÖNYVISMERTETÉSEK

Kísértetház

Todorova, Maria: Imagining the Balkans.

New York–Oxford, 1997, Oxford University Press. 257.

A Balkán. Ha kiejtjük ezt a szót, felderenghet előttünk a félsziget körvonala, feltámadnak bennünk a sztereotíp képek, amelyekkel a híradókban, újságokban, politikai és értelmiségi diskurzusokban egyaránt találkozhatunk, összekeveredve személyes élményekkel: hegyek, rossz utak, az Adriaparti menő szállodák és az elmaradott, piszkos falvak, „a vérbosszú máig élő hagyományai”, borostás, kalasnyikovos férfiak, cigarettát tarháló román határőrök, ikonok, pópák, pásztorok, menekültek, útonállóak, s feldereng valami arról is, amit az iskolában tanultunk (vagy tanítunk): „Európa puszkaporos hordója”, „parasztársadalmak”, „etnikai feszültségek”. A különböző eredetű sztereotípiák általában egy irányba mutatnak: valami primitív, ősi, barbár régió, amely szembeállítható a „civilizált világgal”, „Európával” – de ugyanakkor mégis Európa része, főleg ha „a Kelettel” állítjuk szembe (vagy mondjuk Amerikából vesszük szemügyre).

Az Egyesült Államokban élő bolgár kutató nő könyve ezen Balkán-képzetetről, a Balkánról alkotott elképzelések, ismeretek, előítéletek kialakulásáról, változásairól és fennmaradásáról szól. Maria Todorova vizsgálódásaiiban tisztán megkülönböztet három különböző, bár egymással szoros kapcsolatban álló szintet:

- a Balkán, mint képzet (image), használói szemében úgy tűnik, mint ha egy öröktől fogva változatlan, mozdulatlan, lényegi vonásaiban elvonatkoztatottá és az eredeti helyszínétől szinte már elváló „ideáltípus” lenne.

- a Balkán, mint földrajzi/történelmi/kulturális entitás a történelem során számos, gyakran igen szélsőséges változáson ment át – bár erről időnként még a történészek is hajlamosak elfeledkezni, az imént említett kép hatására, amelynek igen gyakran ők maguk is aktív formálói.
- ugyanakkor ezen bizonyos Balkán-képzet *kialakulása* maga is történelmi folyamat, létrejötté alig kétszáz éves múltra nyúlik vissza. Todorova könyvének legnagyobb része ez utóbbi folyamatról szól.

A 18. századig, tudjuk meg a könyvből, az európai megfigyelők a Török Birodalmat egyetlen egységnek látták, amelynek európai és ázsiai birtokai egyaránt vannak, ezek különbsége azonban lényegtelennek tűnt az azonoságokhoz képest. Todorova hivatkozik a híres, valamikor a század elején megalkotott „Völkertafel”-re (69. o.), amely valószínűleg stájerországi kocsmák és fogadók falán függve igazította el a helyieket, hogyan lehet felismerni a különféle idegen nemzetek fiait, s hogyan kell velük bánni (s amelyről mi főleg azt szoktuk idézni, hogy a magyarok „erkölcsi parasztosak”, „természetük a legkegyetlenebb” és „lázadó”, viszont „mindenben bővelkednek”, l. magyarul *História*, 1997/1. szám, a színes borítón és 17. o.). Ezen kezdetleges nemzetkarakterológia utolsó oszlopában egy turbános-bugyogós férfialak látható, „török vagy görög” felirattal – ami azt jelenthette, hogy a kor osztrák (és valószínűleg nyugati) megfigyelője egy kategóriába sorolta „a törököt” (értve alatta valamennyi iszlám vallásút) és „a görögöt” (értve alatta valamennyi balkáni keresztényt).

A félszigetet ekkor leggyakrabban az „Európai Törökország” vagy hasonló neveken emlegették. A tartós török uralom mellett ehhez hozzájárult az is, hogy a helyszínen járó nyugati vagy orosz utazók általában *átutazók* voltak, akik Konstantinápolyba, vagy tovább, a Közel-Keletre tartottak. A „Balkán” kifejezés először a sokáig antik néven Haemusnak nevezett hegység (török eredetű) nevéként bukkant fel; a 18. században a Haemust és Balkánt felváltva használták, mígnem a 19. század elejétől felülkerekedett az utóbbi.

A „Balkán-félsziget” kifejezést az egész félszigetre először August Zeune német földrajztudós használta 1808-ban. Egyértelműen az Appennini- és Pireneusi-félsziget mintájára alkotta meg a kifejezést, s tévesen a Balkán-hegységet adta meg a félsziget északi határaként. Az elnevezés tehát tisztán földrajztudományi értelemben nem igazán szerencsés, mégis, elterjedését segítette, hogy a 18. század végén, de még inkább a 19. század

folyamán a Balkán egyre markánsabban elütő képet kapott az „orientális” Oszmán Birodalomtól. Ebben a folyamatban az információk mennyiségének és minőségének ugrásszerű javulása játszott fontos szerepet, amely feltárta az „Európai Törökország” és például „Kisázsia” közötti (néprajzi, vallási, kulturális, stb.) különbségeket is. Az érdeklődést fokozta az ógörögök szinte már kultikus tisztele (amiben a romantika kivételesen nem tagadta, hanem folytatta a felvilágosodással kezdődő intellektuális divatot). A térség iránti megnövekedett érdeklődésben azonban minden bizonnyal az itt élő népek függetlenségi mozgalmai és a nagyhatalmak ezzel párhuzamos behatolási törekvései játszották a legfontosabb szerepet.

Ezen összefonódó intellektuális és politikai áramlatok rajzolták ki mind láthatóbban „a Balkán” körvonalait. A Balkán-félsziget – vagy egyszerűen: a Balkán (the Balkans) – a 19. század második felében vált a legfontosabb elnevezéssé, és főleg a berlini kongresszus (1878) után kiszorította a korábbi elnevezéseket. Ekkor kezdődtek a máig tartó heves viták is a Balkán határiról: általában a földrajzi érvek keverednek a kulturális és történelmi érvekkel; a többség szerint a keleti, déli és nyugati határokat egyértelműen kirajzolja a tenger, míg az északi határ már bizonytalabb; a többség a Dunát tekinti határnak, de általában beleértik az ettől északabbra elterülő Romániát (ritkábban, de ilyenkor is a magyar értelmiségi és politikai elit nagy fájaldalmára: időnként Magyarországot is).

A vonzalom az itt élők iránt kezdettől ambivalens volt, s nem is tartott sokáig: a 19. század végére, a 20. század elejére pedig kialakult a „balkanizáció” csúnyán csengő kategóriája. Ez először a „nagy birodalmak/államok nyomán hátramaradó, ősi gyűlölködés által egymásnak hajtott kis népek harcát” jelentette, majd egyszerűen a káosz és a primitívség szinonímáját. Todorova kitűnő példákat hoz (pl. 35–36.o.) a testetlen szitokszóvá vált „balkanizálódás” használatára, egyik „kedvenc” példámra azonban Claudio Magris bukkan rá: ő idézi Jasszef Arafatot, aki egy alkalommal azzal vádolta Szíriát, hogy politikája „balkanizálja Libanont és az egész Közel-Keletet” – évekkal a ex-jugoszláviai háború kirobbanása előtt.

Egy hangsor azonban, figyelmeztet Todorova, önmagában még nem negatív vagy pozitív. Jó példa erre, hogy az első világháború után – éppen egyfajta korabeli „korrektség” jegyében – az amerikai, de még inkább a német földrajztudósok megpróbálták elterjeszteni a semlegesebbnek érzett „Délkelet-Európa” (Südosteuropa) kifejezést – s ironikus módon éppen ezt

a kifejezést járatta le később a hitleri geopolitika, amely így nevezte a Reich egyik „természetes gazdasági és politikai érdekszféráját”.

A második világháború utáni évtizedekben a Balkán úgyszólván eltűnt: a sokkal dominánsabb Kelet-Nyugat határvonal kettévágta a félszigetet, Jugoszlávia külön utakon járt, s eközben – az előzmények vagy az azóta eltelt időszak ismeretében meglepő módon – nem ő irigyelte a tőle északabbra élő népeket, hanem inkább fordítva; s ott volt még a másképpen különutas Albánia is. A kilencvenes évek aztán a Balkán-kép reneszánszát hozták magukkal. A Todorova könyvét indító ironikus Marx-parafrázis szerint: „Kísértet járja be a nyugati kultúrát – a Balkán kísértete. Szent hajszára szövetekezett e kísértet ellen minden hatalom: politikusok és újságírók, konzervatív kutatók és radikális értelmiségiek, mindenféle moralisták.” (3. o.)

Az *Imagining the Balkans* egyik legnagyobb erénye – a roppant alapos irodalmi és történelmi ismeretek közvetítése mellett – az érzelmi érintettséget titkolni nem akaró, de azzal elszámoló, tárgyilagosságra törekvő stílus. Sok, a szerzője számára bevallottan is inspirációt jelentő rokon megközelítéssel szemben, a könyv nem akarja a negatív kép kialakulásáért teljesen „a Nyugatra” hárítani a felelősséget (pl. 61. o.). Először is, állapítja meg Todorova, nincs egységes, monolit Nyugat: a nyugati utazók, diplomáták, szakértők véleménye gyakran igen változatos skálán mozgott, a megértés, a tárgyilagosság, a pozitív és negatív elfogultságok különböző kombinációját realizálták. A görög szabadságharc ügyét például (1821-29) egyaránt felkarolhatták iszlámellenes konzervatívok, a szabadságot mindenek fölé helyező liberálisok, lánglelkű, és nemegyszer személyesen a helyszínen harcoló forradalmárok vagy cinikus politikusok is. A franciák hagyományosabban megértőbbek voltak az Oszmán Birodalommal szemben (amely az évszázadok során gyakran volt kimondva-kimondatlanul katonai szövetségesük a Habsburgokkal szemben), ugyanakkor éppen a Felvilágosodás francia ága hangsúlyozta, hogy az oszmán állam a „despotikus állam” korabeli prototípusa. Miközben a pánszlávizmus a „szláv testvérek felszabadításáról” beszélt, az orosz követ még az 1860-70-es években is arról írt, hogy a bolgárok betegsége – sajnos – a demokrácia, a velük született egalitarizmus. (Mellesleg, minden polemizáló él nélkül, pusztán a tényeket leszögezve, Todorova megállapítja: pusztá mítosz, hogy az oroszok az ortodoxia és a szláv rokonság miatt jobban ismerték volna a balkáni népeket, vagy akárcsak jobban ér-

deklódtak volna irántuk, mint mondjuk a németek vagy franciák iránt. S ma sem különb a helyzet, teszi hozzá). Ha „a Balkán” egy, a bonyolult és folyamatosan változó valóságot elfedő sztereotípa-gyűjtemény, mondja Todorova, akkor „a Nyugat” legalább ilyen leegyszerűsített kép (image), akár követendő mintaképnek tekintjük, akár az imperializmus fészkeinek.

Todorova fontos tézise, hogy „a Balkán” megalkotásában maguk a balkániak is részt vettek, s nem a nyugati machinációk passzív áldozataik voltak. Imponálóan részletes szemantikai és etimológiai elemzés után kimutatja, hogy a Balkán és a hozzákapcsolódó jelzők, egy-két kivételtől eltekintve, valamennyi térségbeli nyelvben szinte csak negatív konnotációkat hordoznak. Sorra veszi valamennyi térségben élő nép „stratégiáját”. Az egyik igen elterjedt módszer, hogy megpróbálják „kidefiniálni” magukat a Balkánból: *mi* nem balkániak vagyunk, hanem „európaiak” (románok, szlovének, horvátok, esetenként görögök), „adriaiak”, „az el nem kötelezett népek elitje” (volt jugoszlávok) vagy „mediterránok” (görögök), „az igazi Balkán” a határainknál kezdődik. A másik: a Balkán szó semleges, földrajzi kategóriaként való használata, ugyanakkor kulturális, politikai és gazdasági szempontból az európaiság hangsúlyozása, s elsősorban a „vitathatatlanul keleti” törökökkel szembeni önmeghatározás (bolgárok, albánok). A harmadik, Todorova által is megemlített, de talán nem eléggé hangsúlyozott stratégia, amely főleg az adott népek (ön)kritikai, ellenzéki érzelmű tagjaira jellemző: „a balkáni”, mint terhes örökség megjelenítése, amelynek teljes jogú örököse az éppen hatalmon lévő csoport, s amelytől meg kell szabadulniuk.

Todorova egy sajátos, nálunk kevésbé ismert, de a nyugati tudományos életben mind befolyásosabb műfajt választott: „Napjainkban egy egész műfaj foglalkozik a „másság” megjelenítésével. Ez a műfaj átvágja a tudományok hagyományos határait, az antropológiáét és az irodalomét éppúgy, mint a filozófiáét, a szociológiától éppúgy kölcsönöz, mint a történelemtudománytól. Egy teljesen új tudományág, az imagológia (imagology) jelent meg, amely „a másik” képzetéről szóló irodalmat vizsgálja.” (7.o.) Ez a „másik” képzetéről szóló irodalom pedig igen széles: Todorovát és a hasonló megközelítést alkalmazók számára egyaránt érdekesebb a tudományos traktátusok, az útleírások, a napilapok kommentárjai, a filmek és híradók képanyaga, minden, ami egy sztereotíp kép létrejöttéhez és megszilárdulásához hozzájárulhat. „Imagológia” helyett magyarul talán

a „másságtudomány” elnevezést lehetne használni – ha elviseljük, hogy a mai magyar közvélemény-Móricának erről mindig a homoszexualitás ugrik be –, bármilyen furcsán hangzik is, az egyesek által használt „idegenségtudomány” vagy „xenológia” sem szerencsésebb. Úgy tűnik, egyelőre a nemzetközi, tehát túlnyomórészt angol nyelvű irodalomban sem kristályosodott ki egységes elnevezés, még ma is minden, hasonló megközelítésű mű a saját műfájának a magyarázatával kezdi. Ami közös, az a szemlélet: a kép (image) megalkotása egy bizonyos csoportról nem csupán intellektuális folyamat, hanem *hatalmi kérdés* is (sőt, a radikális megközelítésekben: csak az). Megalkotok egy kategóriát („a keleti”, „a balkáni”, „a vadember”, stb.), hozzárendelek bizonyos tulajdonságokat, hajlamokat, egy földrajzi területet, történelmet, „kezelési utasítást”, és így tovább – s már el is helyeztem egy rendszerben, már tudom a kategóriába tartozó lényeket „kezelni”, tudom őket, a szó átvitt és valódi értelmében *uralni*.

A műfaj alapműve, Edward W. Said *Orientalizmus* (1978; magyarul: 2000), amelynek hatása alól Todorova sem tudja kivonni magát. S bár vitái is vannak, mind Said téziseivel, mind megközelítése bizonyos elemeivel, mégsem akar elhatárolódni tőle, noha „sokan ezt tanácsolták neki” (viii-ix. o.). A tanácsokat nyilván az motiválta, hogy Said és követői hajlamosak az előző bekezdésben említett megközelítés radikalizálására: nem érdeklí őket az ún. valóság (ha létezik egyáltalán ilyen), csak a képzetek (amelyek létrehozása ezek szerint hatalmi harc eredménye, a „tisztá” megismerésnek semmilyen szerepet nem osztanak a folyamatban); az „uralom” átvitt és valószínűségi értelmét szélsőséges, Foucault-típusú értelmezéssel azonosítják; nem veszik észre, hogy „a keletit” vagy a „vadembert” megalkotó Nyugat sémájának elemzésével maguk is egy képet (image) hoznak létre: „a nyugatit”, amelynek sokszor nincs több köze a „valósághoz”, mint az imperialista (mármost: a *valóban* imperialista) nyugatiak „orientalizmusának”.

Said és Todorova megközelítésének rokonságát és különbségeit, sajnos, terjedelmi okokból nem tudom részletesen tárgyalni, de meg kell jegyezni: szubjektív megítélésem szerint Saiddal szemben Todorova megközelítése sokkal árnyaltabb, tárgyilagosabb, és szerzője saját helyzetére is pontosabban reflektál. Todorova megfontolt racionalizmus akkor is elismerést és rokonszenvet váltott ezen recenzió szerzőjéből, amikor annak szívéhez közelálló szerzőket – finoman szólva is – kritikusan interpretál. Különösen a „Közép-Európa-mitoszról” írt fejezete kapcsán, amikor már a fejezetcím-

ben elhelyezi a fogalmat „klasszifikáció és politika között”. Egy évtizeddel a szovjet tömb összeomlása után persze már a magyar olvasó is más szemmel olvassa újra a „Közép-Európa-vitát”: el kell ismernie, hogy Todorova kritikája nem megalapozatlan, amikor arról ír, hogy Szűcs Jenő Nyugat-képe kissé tagolatlan, vagy hogy Kundera nevezetes esszéjét („A Nyugat elrablása”) „elsősorban a nyugati piac követelményeire szabták”. Ugyanakkor Todorova, szemben sok nyugatival, köztük sokszor olyan tekintéllyel is, mint például Eric Hobsbawm vagy Timothy Garton Ash, jól látja és elismeri: a *nyolcvanas évek* „Közép-Európája” elsősorban egy megszállt szuperhatalomtól való elszakadást akart megalapozni, s nem egy kulturális felsőbbrendűségi érzetet, kirekesztést és lenézést „az igazi Kelet-Európával” és különösen (hangsúlyozzuk: akkor *még*) nem, vagy legalábbis nem elsősorban „a Balkánnal” szemben.

A Szovjetunió és Jugoszlávia összeomlásával a helyzet természetesen gyökeresen megváltozott, s ennek bizony vannak morálisan, intellektuálisan és politikailag aggasztó következményei is. (Közép-)európaiságunk hangsúlyozása – például Magyarországon is –, az 1990-es években *már* egyértelműen, sokszor kimondottan azt jelenti: „tehát *nem balkáni*”. Nem mentség, de mindenesetre érdekes rámutatni: maga Todorova könyve mutatja be kitűnően, hogy ha van közös vonás Közép-/Kelet-/Délkelet-Európa népeiben, akkor éppen ez a „mi még Európa vagyunk, míg szomszédunk, a ...-k már...”-féle önmeghatározás. Közös ezen régiókban az etnikai sokszínűség is, bár ez a párhuzam kissé hátborzongató gondolatokat indíthat el az olvasóban, hisz láttunk már közép-európai példákat arra, hogyan lesznek rendkívül kevert népességből úgyszólván etnikailag homogén országok. Közös még a „kulturák kereszttújtján élünk”-önfelfogás, a híd metafórájának népszerűsége, s egyáltalán: az érzékenység, a kényesség arra, hogyan látnak minket kívülről, hova sorolnak minket (hova sorol minket a Nyugat).

Todorova nem pamflettet írt, de azért könyve utolsó oldalain kísérletet tesz arra, hogy felmutassa egy lehetséges pozitív és szolidaritásra ösztönző Balkán-identitás kialakításának útjait. A kulcskérdésnek az oszmán örökséggel való el- (s nem pedig le-)számolást tartja. Egy bolgár szerzőtől az a gondolatmenet, hogy a törökök nem csak „az idegen, keleti hódítók” voltak, hanem egy olyan nép, egy kultúra hordozói, amelyet nem lehet egyszerűen kivetni a balkáni népek múltjából – ha jól ismerem a helyzetet – nem kis in-

tellektuális függetlenség tanúbizonysága. Remélem, nem tűnik sandaságnak ehhez hozzátenni, hogy valószínűleg a nyugati értelmiségi körök jelentős részében népszerű korrektség-kultusz és kirekesztés-ellenesség is hatással lehetett Todorovára, hiszen könyve első oldalain ő maga ismeri el, hogy ha nem egy amerikai egyetemen írta volna, hanem odahaza, akkor valószínűleg egészen más könyv került volna ki a keze alól, ha egyáltalán megírta volna (x. o.). Művét ugyanis – ismét egy hihetetlenül ironikus asszociáció – Woodrow Wilson International Center for Scholars ösztöndíjasként írta 1994-95-ben, Floridában.

Az 1990-es évek balkáni eseményei nyugtalanító kérdéseket keltettek a nyugati értelmiség érzékenyebb részében. Hatalmas vonzerővel rendelkezik a séma, miszerint az „ősi barbárság” kitörését láthatjuk Európának e sötét szegletében, amely már többször lángbaborította a kontinens „civilizáltabb” részét, s most ismét ezzel fenyeget; de legalább ilyen vonzerővel rendelkezik a nyugati önkritikai/öngyűlölő szemlélet magyarázata is: ismét egy régió, amelyhez a Nyugat a múltban is, a jelenben is a lehető legszerencsétlenebbül viszonyult, hozzájárulva (méghozzá első számú felelősként) annak nyomorúságához. A magyar közvélemény nagyobb része hihetetlenül keveset vett észre ebből, de tőlünk nyugatabbra Jugoszlávia széthullása, Szarajevó bombázása vagy a koszovói háború sokakban váltott ki lelkiismereti válságot, vagy, ha nem akarunk ennyire patetikusán fogalmazni: *igényt* támasztott a magyarázatra, hogy mi történt itt, és hogy mit kell kezdeni ezekkel az eseményekkel. Todorova rendkívüli sikerét Nyugat-Európában és Észak-Amerikában jórészt az magyarázza, hogy kielégíti ezeket az intellektuális (és szorosan kapcsolódó politikai) igényeket. Mindeközben úgy, hogy elemzése minden bizonnyal időálló lesz: például a Nyugat felelősségéről írva nem zuhan bele a tetszetős, de gyorsan avuló aktuálpolitikai helyzetből kiinduló nagy ívű általánosításokba. Ma már hihetetlen, milyen terjedelmes irodalom hivatkozott például 1991 és 1994 között „a Nyugat iszlámgyűlöletének” bizonyítékaként arra, hogy a NATO nem avatkozott be a muszlim bosnyákok vagy albánok védelmében a keresztény szerbekkel szemben. Másfél évvel azután, hogy a NATO beavatkozott a koszovó albánok érdekében, a nyugati trendeket oly jól ismerő egyik magyar szerző már Todorovára hivatkozva látja igazoltnak tézisé, miszerint „az iszlám démonizálása nem vált be... A Nyugat új ellensége az ortodoxia...” *Az Imagining the Balkans* olvasata számomra viszont egyértelműen azt állítja és azt bizonyítja, hogy a dolog nem ilyen egyszerű.

Persze lehetséges más olvasat is. Korábban Todorovát egyértelműen pozitívabban ítélt meg, mint Edward Saidot, ugyanakkor ez nem zárja ki, hogy esetleg hasonló sorsra jussanak. Fentebb hivatkozott kötete második kiadásához írt utószavában Said mély döbbenettel állapítja meg, hogy könyvének olvasói – akár pozitívan, akár negatívan ítélték azt meg – az *Orientalizmust* egy „Nyugat-ellenes könyvként”, az eddig megvetett, politikailag, gazdaságilag és kulturálisan kizsákmányolt Keletet, az Orienset öntudatra ébresztő műként értelmezték, állítólag szerzője szándékai ellenére. Mint utaltam rá, Todorova könyvét is lehet ily módon a kortárs Nyugat-kritika aprópénzére váltani. Pedig kár lenne érte.

Dupcsik Csaba

Valóságváltozatok

Romániai Magyar Évkönyv 2000. szerk. Bodó Barna, Szórvány Alapítvány-Polis, Temesvár-Kolozsvár, 284.

A recenzens zavarban van. Egyrészt azért, mert az ismertetendő könyv összeállításában maga is részt vehetett volna, de a megvalósításban hitetlenkedve nem segített. Másrészt könnyen abba a hibába eshet, hogy vágyhorizontja nyomán olyan dolgokat kér számon, amelyet „a tapasztalatok világában” nem is lehetne teljesíteni. A felkérést mégis elfogadtam, mert bántott a kötet erdélyi visszhangtalansága, zavart, hogy azok akikkel a kezdeményezésről szót váltottam általában egy-egy rosszindulatú megjegyzést tettek. A határon túli magyarság problémáival foglalkozó kutatók között nincs szakmai párbeszéd, nincsenek komoly szakmai viták és ennek köszönhetően nem alakult ki elfogadott fogalomrendszer, szakmai közösség. Ezt támasztja alá az évtized legjelentősebb kisebbségtörténeti vállalkozásának szlovákiai visszhangtalansága, a viták hiánya a decemberi, komáromi kisebbségkutató konferencián (és az, hogy senki nem vállalta, hogy erről egyáltalán írjon) vagy a Regiolist vérszegény vegetálása.¹ A kioktatónak tűnő hangvételtől is félek, de talán épp e kötet szerkesztőinek nem kell magyaráznom elkötelezettségemet és habitusomat. Abba a hibába sem szeretnék

esni, hogy tudományos kritériumokat kérjek számon. Itt nem egy tudományos kutatásról van szó, hanem egy olyan munkáról, amelytől elvárható, hogy a meglévő kutatási eredményeket szakszerűen és problémaorientáltan felhasználja. Azoknak akik eddig nem vették kézbe e kötetet kritikám sem spórolja meg ezt, minden bíráló szó ellenére az erdélyi magyar önismeret öszszefoglaló alapkönyvről van szó.

Először az évkönyvet szeretném elhelyezni a szakirodalomban, majd az utóbbi évtized kutatási, szemléleti eredményeinek felhasználásával vizsgálom az összeállítást. Végezetül a kötet kapcsán az erdélyi magyar tudásmegjelenítés néhány jelenségére utalok.

A határon túli magyarságról készült 1989 előtti helyzetjelentések a politikai figyelemfelkeltés szándékával, az adatgyűjtésre koncentráló leíró módszerrel készültek.² A kilencvenes években elsősorban a tájékoztatás, felvilágosítás szempontjából váltak fontossá az áttekintések. A HTMH, a pozsonyi Nemzetiségi Dokumentációs Központ, a különböző vajdasági évkönyvek és a kárpátaljai honismereti kiadványok próbálták ezt az igényt kielégíteni.³ Erdély vonatkozásában a különböző címtárakat, a regionális kicsoda? két kiadását és az RMDSZ legutóbbi kongresszusára megjelent, elsősorban politikai jellegű tanulmányválogatást lehet megemlíteni.⁴ Ezekben a kiadványokban az a közös, hogy nem pusztán helyzetjelentést adnak, hanem az egyes országok magyar szféráinak intézményesített képét adják. Megkonstruálják azt a magyar (élet)világot, amely a hétköznapi szintjén az adott ország társadalmi, politikai, mentális szerkezetein belül működik. Kiemelik és megjelenítik ezeket a magyar szerkezeteket, legyenek azok intézmények vagy tematizált problémák.

Az erdélyi magyar szakirodalomban a Bodó Barna által előzményként ismertetett három vállalkozáson túl (Erdélyi Magyar Évkönyv 1918-1929; *Metamorphosis Transylvaniae ... 1918-1936*; Erdélyi Magyar Évkönyv 1937) hangsúlyozni kell, hogy a korszak kisebbségkutatását alapvetően az adatgyűjtés határozta meg. Jellemző módon a legfontosabb kisebbségpolitikai folyóirat, a Jakabffy Elemér szerkesztette *Magyar Kisebbség* 1934-ben megjelent repertóriumának is a következő címet adták: *Adatmutató a nyelvi, faji és vallási kisebbségek jogi, politikai, kulturális és gazdasági helyzetéről, különös tekintettel a magyar kisebbségekre.*⁵ A két világháború között az adatgyűjtés, helyzetjelentés egyaránt irányult a saját társadalom önképének megalkotására, közvetítésére, valamint a kisebbségvédelemi munkában való alkalmazására.

Tanulságos, hogy ehhez a munkához akkor sem állt rendelkezésre intézményes háttér Erdélyben. Az első Erdélyi Magyar Évkönyvet létrehozó Juventus Iroda próbálkozott egy adatgyűjtő, szakanyagokat előkészítő háttérintézmény létrehozásával, a Nagyszebenben működő német Kulturhivatal mintájára, de a budapesti hasonló intézmények, az Államtudományi Intézet, Népies Irodalmi Társaság árnyékában ezt nem tudták megvalósítani.⁶ Ha végigtekintünk az erdélyi magyarság egész élethelyzetét tárgyaló összefoglaló munkákon az látjuk, hogy mindegyik konstrukcióban ott van a kisebbségi helyzet kezelésére szolgáló üzenet, stratégia. Tehát a leírás, a saját társadalom öntudatosítása, és a kisebbségpolitikai útkeresés változó hangsúlyokkal, de mindig együtt jelent meg ezekben a munkákban. Osváth lexikona a transzilván polgári világot közvetíti.⁷ Szász Zsombor Erdély különállását és etnikumainak együttes kiszolgáltatottságát taglalja, az új államkeretekben belül.⁸ Sulyok-Fritz már említett *Erdélyi Évkönyve* az erdélyi magyarság politikai és társadalmi „szervezetéről” beszél.⁹ Mikor az intézményrendszert írja le, a társadalom intézményes megszervezését szorgalmazza. A Győri Illés István szerkesztette *Metemorphosis Transilvaniae* a gazdasági növekedés, a Románián belüli egyéni integráció lehetőségét sugallja.¹⁰ A Kacsó szerkesztette évkönyv már nem csak az intézményeket és a „fent” világot, hanem a szélesebb „dolgozó tömegeket” is beveszi az önképbe.¹¹ A *Magyar Kisebbség* c. folyóirat a nemzetpolitikai küzdelmekben a történelmi példákat, a nemzetközi kisebbségvédelem követelményeit, majd a harmincas években egyre inkább a társadalom önszerveződését helyezte előtérbe. A visszacsatolás után, az előző évtizedekről született munkák közül Mikó Imrénél a magyar társadalom egysége és stabilitása a kulcskérdés, Ligeti Ernő – mentalitástörténetnek tekinthető – irodalomtörténete a kulturális kérdéseket és a kultúraszervezést állította a középpontba.¹² Teleki Pál és Rónai András nagy összefoglalója Erdély gazdasági, földrajzi együvértartozását bizonyította, és az 1918 előtti Magyarország liberális, Románia diszkriminatív nemzetiségi politikájára helyezték a hangsúlyt.¹³ Ez utóbbi összehasonlító érvrendszer alapján dolgozta fel az 1868-1940 közti erdélyi nemzetiségpolitikai viszonyokat Bíró Sándor.¹⁴ Nagy Lajos átfogó jogi elemzése pedig a kisebbségi szempontból diszkriminatív romániai jogrendszert világította át, ezzel mutatta be a román nemzetpolitika kizárólagosságra való törekvését. Az 1944 utáni korszakban, csak a nyolcvanas évek elején jelent meg egy összefoglaló munka, Koppándi Sándor szerkesztésében „a romániai magyar

nemzetiségről, a román néppel való együttélésről, a közös társadalomfejlesztési tevékenységről”.¹⁵ Az elkeményedő Ceaușescu-korszak nemzetiségpolitikai egyenlőség ideológiájának közvetítésén túl a kötet tanulmányai az egyes tudományterületek, az oktatás, művelődés, művészeti élet magyar nyelvű eredményeit tekintették át. A könyvben – a közös múlt és jövőkép hangsúlyozása mellett – az intézményrendszer kérdése teljesen háttérbe szorult. Ez a probléma (az intézményesültség leépítése és a román nacionalizmus kizárólagosságra törekvése) áll ellenben Tóth Sándor erdélyi jelentésének középpontjában.¹⁶ A Magyarországon készült ún. Medvetánc jelentés az intézményhiányt és az emberi jogi problémákat – a lehetőségekhez mérten – már színvonalas tudományos apparátussal próbálta feltárni.¹⁷ Ezt fejlesztette tovább a *Hetven év* c. kötet.¹⁸ A leíró (a történelem az, ami megtörtént) megközelítésnek ez a könyv a legkomolyabb teljesítménye. Ez egyben azzal járt, hogy a stratégiát tekintve itt már nincs üzenet, annál is inkább, mert Magyarországon és eredetileg nemzetközi tájékoztatásra készült.

1989 után a *Romániai Magyar Évkönyvhöz* hasonlóan átfogó munka nem készült. Egyedül a *Útközben* c. kötetet érdemes megemlíteni, amelyben a romániai magyar elit kisebbségpolitikai útkereséséről kaphatunk keresztmetszetet, lényegében az önkormányzati jövőkép jegyében.¹⁹ A *Romániai Magyar Évkönyv 2000* az általam ismert romániai magyar összefoglalók közül a leginkább ideológiamentes munka. Nem rágja szájba az üzenetet, többféle alapállást és nyelvet szólaltat meg. (*A legelütőbb megfogalmazásában, Bakk és Csúry tanulmánya.*) A kötetnek két vezérfonala van. Az egyik az euroatlanti integráció problémája, illetve Románia teljesítménye az európai elvárások vonatkozásában. Ezzel a témával nyit a kötet (Bodó Barna: *Románia 2000*) és az Európai Unió országjelentésével zárul. A másik fonál az önálló erdélyi magyar társadalom konstrukciója. Egyrészt alapvetően a szerkezet felvázolására törekszik és sokkal kevésbé az intézményes működés bemutatására. Másrészt a kötet – az évtized kisebbségi irodalmában általános – romániaiságtól való távolodást folytatta, miközben az önképet is korrigálják. A romániai magyar elit nyolcvan éves történetét sokféleképpen, így mint a romániaisághoz való változó viszony történetét is felfoghatjuk. Hiszen miközben (a kisebbségi) ember nap mint nap egy magyar nyelvi és kulturális világot (is) használ, addig a „feltételezett” magyar közösség élete a romániai – a magyartól eltérő meghatározottságú – életviszonyok között zajlik. Románia mint jogi és intézményi keret szinte minden részanyag kulcské-

dése. A kötet írásait végigolvasva a kisebbségi magyar társadalom intézményes működésének és a romániai viszonyok ütközésének, kihívás/válasz rendszerének folyamatát tekinthetjük át. Épp ezért nagyon hiányzik egy áttekintés Románia magyarságpolitikájáról. A szakirodalomban erre már volt kísérlet.²⁰ De lehet, hogy a szerkesztők azért sem próbálkoztak ezzel, mert akkor más látászöveket is meg kellene vizsgálni: a budapesti kormányzatok Erdély/magyarság politikája; a romániai magyar kisebbség és a nemzetközi erőviszonyok, illetve a jogi keretek átalakulása. (Most itt egy lábjegyzetben bibliográfiai adatokat kellene megadnom. Ha konkrét anyagok e témában még nem is készültek el, de léteznek olyan diplomamunkák, amelyek szerzőit ezekre a kérdésekre rá lehetne állítani.)²¹

A legérdekesebb önkép-korrekcióra a kötet társadalmi adottságokkal foglalkozó tanulmányaiban került sor: Veres Valér a regáti román bevándorlás tételét korigálta azzal, hogy kimutatta a belső erdélyi és szomszéd megyei migráció döntő súlyát; Farkasné Imreh Mária a magyar vállalkozókról írva bizonyította, hogy e tekintetében is alulreprezentált a magyarság. Ugyanezt tette a magyar civil társadalom tekintetében Somai József, azt is beismerve, hogy ez az intézményrendszer alapvetően az Illyés Alapítvány támogatásával képes működni.

Bodó Barna, a kötet szerkesztője bevezetőjében a romániai magyarság helyzetének általános és teljes körű felmérésére helyezte a hangsúlyt. Ezt az évkönyvben öt részre tagolva oldották meg: politikai, nemzetpolitikai problémákat áttekintő tanulmányok; népesedési, migrációs folyamatokat, a helyi társadalom pénzügyeit, a vállalkozói szektort, vállalkozást vállalkozásfejlesztést, a civil szférát áttekintő írások; a magyar nyelvű oktatás és művelődés problémáinak összefoglalása; tanulmányok kiemelten fontos kérdésekről; kronológia és dokumentumok.

Az összeállítás néhány anyagát leszámítva (kronológiák, Dáné Tibor Kálmán: Művelődési életünk 1999-ben, Matekovis Mihály: Szoborpark Aradon) alapvetően az utóbbi tíz év folyamatait kívánták összefoglalni. Talán bölcsőbb lett volna a címben nem a 2000-es évet feltüntetni (bár a mintaadónak tekintett *Magyarország politikai évkönyve* esetében is ez a szokás), hanem a Fritz-Sulyok példáját követve, 1989-1999-et feltüntetni. Annál is inkább, mert az „év eseményével”, a választásokkal nem foglalkozik a tavalyi év első felében megjelent kötet. A tíz éves távlatlalt természetesen leg az aktuális mélyfúrásokkal szemben az áttekintő jelleg került előtérbe.

A kötetben megjelent írások egy része ebben a formában vagy módosítva már máshol publikálásra került, erre a Sorbán Angella tanulmányát leszámítva (*Az erdélyiségről*) utalást nem találtam.²² A felkért szerzők döntően hozott anyagból készítették el írásukat és nem új kutatások eredményeit ismerhetjük meg. A problémát nem abban látom, hogy egy-egy szakértő meglévő ismereteit közölte, hanem abban, hogy a szerkesztő és munkatársai (Bakk Miklós, Somai József) nem léptek fél nagyobb szakmai következetességgel és rendszerességgel. Durván fogalmazva: nem az erdélyi magyarságra vonatkozó ismereteket gyűjtötték, hanem a meglévő ismeretekkel gazdálkodtak, inkább tudás megjelenítésről és nem tudás termelésről van szó. Ez egyáltalán nem baj, csakhogy kis odafigyeléssel még komolyabb előrelépésre is sor kerülhetett volna. Olyan dolgokról van szó, amelyet mint kitűnő szerkesztőknek és a szakirodalomban járatos embereknek (ezt a recenzens őszintén így gondolja) észlelniük kell. (A szerkesztői bevezetőben jelzett két világháború közti előzmények nem válogatások, hanem az adott kötet számára írt anyagok voltak.)

A következőkben a jobb áttekinthetőség érdekében tematikusan csoportosítom észrevételeimet.

1. Több tanulmány szerzője megkerülte a szakirodalom egy részét, de ezzel együtt lényegi problémákat is kikerültek. Egyed Péter tanulmányában (*A magyar nemzet körvonalai*) a magyar nacionalizmus tanulmányok utóbbi tíz évének három kulcsteljesítményét kerülte meg, azzal, hogy Molnár Gusztáv, Kiss János és Tamás Gáspár Miklós nézeteire nem reflektált. Veres Valér a romániai magyarság népesedési viszonyait taglaló írásában a megyei adatok alapján 1992-2000 között a romániai magyarság fogyását 50 000 főben adta meg. E kérdésben a közvélekedés épp átalakulóban van: míg eddig a „de azért 2 millióan biztosan vagyunk” toposza kezd átmenni egy végveszélyt jelentő csökkenés hangulatba. Épp ezért lett volna fontos megnézni Vasile Ghețau népességkutató, egyetemi tanár tudományos előszámítását Románia nemzetiségi népességének alakulásáról,²³ amelyet a téma első számú magyar szakértője, Varga E. Árpád mintaértékűen mutatott be.²⁴ E szerint már 1996. január 1-ig meghaladta a magyar népesség csökkenése az 50 000 főt, 1992-2025 távlatában 360 000 fős csökkenésről beszélhetünk.

Ráduly Róbert a helyi közpénzekről írt tanulmányában nem használta fel a – képviselői státusza révén is hozzáférhető – különböző romániai regi-

onális, infrastrukturális, pénzügypolitikai vizsgálatok eredményeit.²⁵ Farkasné Imre Mária pedig Sorbán Angella- Kovács Éva kutatási eredményeit mellőzte a KAM vállalkozói tipológiájával együtt.²⁶ Gál Mária a romániai magyar sajtó viszonyait ismertetve utal Kuszálík Péterre, de arra már nem, hogy erről a témáról egy komoly bibliográfia készült összefoglaló tanulmánnyal együtt, amelyet Gál feltehetőleg használt, idézi, de nem ad bibliográfiai adatokat (147. o.).²⁷ Hadházy Zsuzsáról – aki a kötet egyik legszínvonalasabb összefoglalóját adta – sem tudom elképzelni, hogy az ún. Erdély-vita kapcsán ne találkozott volna Lőrincz Csaba írásával, amely a Magyar Kisebbség vonatkozó tematikus vitája utáni számában jelent meg.²⁸ Ez nem csak azért fontos, mert a Molnár Gusztáv által felvetett vízió legkeményebb bírálóiról van szó, hanem mert az érintett szerző ma a budapesti Külügyminisztérium kelet- és közép európai ügyekkel foglalkozó helyettes államtitkára. Csúry István tanulmányáról (*Királyhágómelléki Református Egyházkerület 1999-2000 között*) elmondható, hogy nem használja fel a Királyhágómelléki Református Egyházkerületre és a Tőkés Lászlóra vonatkozó kritikai irodalmat. De valójában nem ez a nagy probléma, sőt nem is az, hogy ezen az alapon miért nem tárgyalja a kötet a többi egyház helyzetét. Hanem sokkal inkább az, hogy Tőkés László, bibói értelemben vett „túlfeszült lényeglátó” szerepét – amely az utóbbi tíz év nagy közéleti és emberi drámája – nem járja körül. Magát a tanulmányt kakukktojásnak tartom a kötetben, nem elsősorban azért, mert nem illeszkedik a kulcsemények közé, és nem is azért, mert a nyelvezete és megfogalmazásai kerülnek a konkrétumok, hanem mert áttekintés, bemutatás helyett egyházpolitikai öngazolást olvashatunk, amely érvrendszere hitelesebb volna némi távolgáttartással.

2. A kötetből teljesen hiányzik néhány olyan kulcstéma, amely tovább differenciálhatná a romániai magyarságról alkotott képet. Bakk, Sorbán és Toró tanulmányát leszámítva a kötet anyagait végigolvasva az egységes magyarság képe bontakozik ki. Ha azonban nem csupán a konstruálás igényével közelítünk, hanem az „erdélyi magyar társadalom” mibenléte, működése felől nézzük meg a kérdést a tagoltság kérdése megkerülhetetlen. Ebből a szempontból az iskolai végzettségre, a foglalkozási struktúrára nézve Varga E. Árpád – igaz az 1992-es népszámlálás adataiból kiindulva – végzett vizsgálatokat.²⁹ A gazdasági és privatizációs potenciál tekintetében Hunya

Gábor, Réti Tamás vagy a temesvári Telegdy Álmos kutatásait lehetett volna felhasználni. A romániai magyarság településterületi, regionális tagoltságával kapcsolatban pedig a Csíkszeredában működő két csoport, valamint a miskolci és debreceni kutatóhelyek és a Kocsis Károly vezette társadalomföldrajzi kutatások eredményeit lehetett volna közvetíteni.³⁰

Ez a hiány – a recenzens valóságképe számára – nem csak azért fontos, hogy egy tagolt társadalomképpel szembesülhessen az olvasó, és nem csupán azért, hogy minél teljesebb legyen az áttekintés, hanem, hogy a jövőkép ne pusztán az önkormányzati nemzeti autonómiából álljon. Állítsuk fejről a talpára a dolgot: szembe kell nézni azzal, hogy hosszabb távon az erdélyi magyarság jövője döntően attól függ, hogy milyen munkaerőpiaci potenciállal rendelkezik. Ebből adódóan az önálló társadalmi intézményrendszernek nem csupán a kultúra újratermelése lehet a feladata, hanem az is, hogy a munkaerőpiaci, gazdasági pozíciók terén (humán erőforrások birtokában) „helyzetbe hozhassa” az erdélyi magyarságot.

3. Mint említettem a kötet egyik vezérfonala a magyar intézményrendszer áttekintése, az erdélyi magyar társadalom intézményi szerkezetének felmutatása. Ezt korrekt módon el is végezték a szerzők. De ebből még nem derül ki, hogy miként is működnek az intézmények. Pl. az iskolaügy szerkezete nem azonos a magyar nyelvű oktatás problémáival. Az utóbbi évtized romániai magyar közgondolkodására egyébként is jellemző, hogy az intézményteremtés és revitalizáció sodrásában megfelelnek a „soft-verekekről”, azaz mi is történik az intézmény falai mögött. Ez a fajta szemléletmód magában hordozza a „tartalom nélküli formák” világa felé való eltolódást. Ha a recenzensnek a romániai magyar kisebbség egymást váltó elit csoportjainak/nemzedékeinek történetében a közös pontokat kell számbavennie az elsők között jut eszébe a konstans küzdelem az előbb idézett szerkezeti probléma ellen.

Bodó Barna *Románia 2000* tanulmánya az európai integráció romániai reménytelenségéről szól. De nem tudjuk meg, hogy az egyre többet emlegetett konzociális modellben lát-e lehetőséget a szerző. Az euroatlanti integráció kapcsán, felelőtlen jóslatás nélkül vajon az EU határán lévő régiók várható buffer zóna szerepe, amely regionális fejlődéssel jár (pl. Nyugat-Dunántul, Szilézia) segítheti-e Erdélyt abban, hogy az etnikai törésvonalon túllépő regionalizmus indulhasson be, az ország regionalizációja érdekében?

Somai József a romániai civil szférát tárgyaló írása alapvetően a civil társadalmat mint szervezeteket értelmezte, és e vonatkozásban egy korrekt áttekintést adott ennek önszerveződéséről. Csakhogy megkerülte a romániai magyar civil társadalom funkciójáról folytatott vitákat.³¹ Meg sem említette a Soros Alapítvány illetve a nem magyarországi, transznacionális kapcsolatok szerepét. A tanulmány utolsó bekezdése megkerülhetetlenné tesz két kérdést: A romániai magyar civil társadalom funkciója a magyarországi erőforrások elosztása? A közalapítványi rendszeren és civil társadalmi csatornákon keresztül lehet-e biztosítani a romániai magyarság kulturális reprodukcióját, intézményi működését?

Az oktatásüggyel foglalkozó anyagok kitűnő áttekintések. A kötet legkellemeesebb meglepetése volt számomra Kötő József írása. Az utóbbi évek politikusi szerepben elhangzott előadásai, szövegei egyre üresebbek voltak. Most ellenben egy nagyon konkrét, lényegretörő anyagot közöltek tőle. Ő az aki a legszerveesebben helyezte el a magyar problematikát Románia politikai-társadalmi szerkezetének átalakulásában. (Az anyagot jól kiegészíti az év végén megjelent *Mérleg* c. RMDSZ kiadvány vonatkozó része.) Azt azonban hiányolom, hogy a felekezeti oktatás magánoktatásként való elismeréséről nem szólt. Ezt a kötet egy másik szerzője Vetési László veti fel (221.o.). Érdemes lett volna a szerkesztőknek épp e miatt szerzői korrekciót kérni.

A statisztikai és szabályozási áttekintésből azonban kimaradtak az erdélyi magyar közírásban, közvéleményben megjelenő nagy témák: a román nyelvoktatás problémái (idegen nyelvként, milyen tankönyvből, anyanyelvi vagy magyar oktató által), a közoktatás színvonalának romániai csökkenése, és a képesítés nélküli tanárok tömege a tömbmagyar területeken is. Ez utóbbi szinte tabu kérdésnek számít miközben a tanítói, tanári világ egzisztenciális ellehetetlenülése mellett a továbblépés legnagyobb rákfenéje. Lehetetlen, hogy Kötő József és Murvai László ne érzékelné a képesítés nélküli és a helyettes oktatói helyek nagy száma és a meghirdetett állások száma közti különbséget.³² Ezek a problémakatalógusba szervezhető példák legalább annyira meghatározzák az oktatásügyet, mint a nagy számok és vezérelvek. Ráadásul ezekben az ügyekben a kisebbségi magyar társadalom maga is léphetne.

A romániai magyar tankönyvek kapcsán Szatmári Bajkó Ildikó a külső feltételrendszerrel színvonalas leírást ad. Itt a megjelent magyar tankönyvek statisztikai áttekintése és elhelyezése elmaradt. A kötet egy másik írásában, Dávid Gyula fel is vetette, hogy a legfontosabb kiadói adatokat (Tanügyi és

Pedagógiai Könyvkiadó) nem sikerült megszerezni. Itt a működés felől nézve azt hiányoltam, hogy az erdélyi magyar pedagógus társadalom vitalitását megdöbbenő módon bizonyító Erdélyi Magyar Tankönyvtanács pályázatairól nem volt szó. Az intézmény indulásakor – amely azóta Kárpát-medencei Tankönyvtanáccsá, jelenleg pedig az Ábel kiadó alapjává vált – 200 tankönyvpályázat érkezett be, és évente 40-60 tankönyvet, segédkönyveket, egyetemi jegyzetet jelentetnek meg, igaz kis példányszámban. A budapesti Nemzeti Tankönyvkiadó sikertelen erdélyi szerepvállalásáról is jó lett volna olvasni.³³ Hiszen az úton útfélen hangoztatott magyar-magyar reintegráció kulcskérdése a normateremtés és az esélyegyenlőség biztosítása. S ennek más határon túli közösségekben egyik sikeres útja a helyiek által korrigált magyarországi tankönyvek bevezetése, illetve helyi tankönyvek készítése magyarországi módszertani segítséggel.

A leíró jelleg, a szerkezet és esemény mögöttség a legjobban Dáné Tibor összefoglalásából hiányzik. Ez az írás némileg átfedésben Somai József tanulmányával a romániai magyar civil társadalmat közművelődési központúnak tekinti, mondván a szervezetek döntően a kulturális identitás ápolására jöttek létre. Ennek tükré az (EMKE-RMDSZ ?) eseménynaptára. Ebben pedig döntően kulturális, művészeti rendezvényekről van szó. (Számításaim szerint a több éve megrendezésre kerülő események 30%-a néptáncbör és népdalverseny, 15%-a kórustalálkozó, kb. 10% valamelyik településhez köthető napok és ugyanennyi a szavalóversenyek aránya.) Dáné számára – írás alapján – a közművelődés a (hagyományörző és művészeti) rendezvények világa. És a mindennapok: csak készülődés a rendezvényekre? Dáné is jól tudja, hogy folyik e mellett nem látványosan a napi igényeket kielégítő szolgáltatói munka is. Pl. a teleházak, ismeretterjesztő rendezvények, szabadidős mozgalmak stb. Nem tudjuk, hogy ezek a rendezvények mennyiben érik el egy-egy helyi társadalom szélesebb rétegeit. Mennyiben funkcionálisak: egy-egy közösség kollektív élete intezivitásának biztosítói?

A könyvkiadás és a média helyzetét tárgyaló anyagok az e vonatkozásban megjelent eddigi legjobb áttekintések, és a működés problémáit is érdeemben tárgyalják. Ez azonban már piaci világ, de a lényeges erőforrás-problémákat nemigen tárgyalják, nem foglalkoznak mélyebben a tulajdoni viszonyokkal és a magyarországi támogatások szerepével. Ki tudná jobban Dávid Gyulánál, hogy milyen hatással van a budapesti NKÖM támogatása az erdélyi könyvkiadásra? Gál Mária konkrétan is foglalkozik a honoráriu-

mok hiányával és annak hatásával. A tulajdoni szerkezet problémája itt már megjelenik, de a magyarországi támogatásokról, pl. az Illyés Közalapítvány vonatkozó alkuratóriumának döntéseiről, összetételéről már nincs szó. Gál áttekintéséből a nyilvánosság működéséről is tájékozódhatunk. A romániai magyar nyilvánosság felől közelítve érdemes lett volna a helyi, kisvárosi sajtóval többet foglalkozni, hisz a helyhatósági választások jól mutatták, hogy ezeknek a Székelyföldön a kábel tévékkel együtt milyen szerepük volt a politikai küzdelemben. Ebből a szempontból meg lehetett volna említeni az *Udvarhelyi Híradót*, és a gyergyói *Kis Újságot*, *Új Keletet*.

Csép Sándor rövid írása a romániai magyar televíziózásról és Gáspár Sándor kimerítő áttekintése a rádiózásról, olyan célzott írások, amelyek a romániai magyar társadalom önálló rádió és tv intézményeinek egész napos kiterjesztését tervezik. Itt sem világos – a piacgazdaság felől nézve –, hogy milyen finanszírozási háttérrel tervezik ezt megvalósítani. Ez azért fontos, mert egy kisebbségi párt társadalmi kontrollját a parlamenti és helyhatósági választások, a nyilvánosság, konkurens pártalakulatok vagy belső csoportok, illetve egy tőle függetlenül működő nemzeti tanács biztosíthatja. Ebből a szempontból kulcskérdés, hogy az erdélyi magyar média mennyiben lesz politikafüggetlen.

A tanulmány blokk a kötet legszínvonalasabb része. Mint már említettem, ebből egyedül Csűrű István írása lóg ki témaválasztása, nyelvhasználatá, módszertana miatt. A kiadvány számomra két leginkább életközeli írása is itt található. Matekovits Mihálynak az aradi 1848-as Szabadságszobor körüli diplomáciai és közigazgatási huzavona emblematikus esettanulmány az utóbbi négy év nagy nehezen kiküszkődött „magyar vívmányairól”.³⁴ Vetési László szórvány-oktatással foglalkozó írása pedig súlyos esszé a szokásként megélt etnicitás és a modernizáció konfliktusáról. Ráadásul a szerző missziós tudata sem az empátiáját, sem szakszerűségét nem torzította el. A kérdéskör szakirodalmában sajnos ritkaság számba megy az ehhez hasonló komplex megközelítés.

Toró T. Tibor már máshol is közölt anyaga az utóbbi évek egyik legmélyrehatóbb elemzése az RMDSZ „pártosodásáról”, kár, hogy nem reflektál a Reform Tömörülés eddigi útjára. Sorbán Angella az erdélyi magyarság önmeghatározásáról és értékrendjéről közölt, már korábban is publikált alaptanulmánya mintaadó abból a szempontból, hogy egy a társadalmat foglalkoztató kérdést milyen következetességgel jár körbe.

A két kronológia megjelentetése furcsának tűnhet, de jó szerkesztői döntés volt. Az újságcikkekre alapozott közéleti és a kisebbségpolitikai kronológia jól kiegészítik egymást.

4. A kötet anyagából stílusában és odamondogatásában Ráduly Róbert forráselosztással foglalkozó írása volt egyedül pongyola, a szerző indulatai legyőzték távolságtartását. Nem tudom, hogy volt-e a kötetnek végső korrektúrája? Ugyanis míg a kilencvenes években számomra az erdélyi könyvtermés fő hibájának a széteső oldalak tűntek (rossz ragasztás, a varrás megspórolása miatt), addig az utóbbi években egyre gyakoribb az újratördelés utáni korrektúrák hiánya. Itt is ez történhetett. Rengeteg olyan helyre került elválasztás, ahol annak semmi keresnivalója. Ez Dáné tanulmánya esetében a legzavaróbb. Egy súlyosabb problémának látom a szövegszerkesztős helyesírás-ellenőrzés eluralkodását. Talán ennek köszönhető, hogy – kevés kivétellel – a római számok (nem évszámok) után szisztematikusan nem tettek pontot?

Ez utóbbi bekezdés is tisztázhatja szándékomat: nem csak e kötetről, a szerzőiről és a szerkesztőkről akartam kritikát írni, hanem a magam válóságképével szerettem volna a látülethez hozzájárulni. A felsoroltak nem hibák vagy hiányosságok, hanem egy élethelyzet lenyomatai. Nagyon fontos vállalkozásnak tartom a Romániai Magyar Évkönyv megindítását.³⁵ A felvetések döntő része az elkészült kézirat korrigálásával, csendes beszélgetésekkel megoldható volna. Miközben írtam ezt a kritikát számtalanszor eszembe jutott, hogy szerkesztő és munkatársai, valamint a szerkesztő tanács tagjai leültek-e valaha a kész kézirat áttekintése után egymással a munkáról beszélgetni? Magam is szenvedő alanya voltam már jó néhányszor annak az erdélyi könyvkiadásban terjedő jelenségnek, hogy lassan telnek a hetek, hónapok, nem történik semmi, majd valami vészes határidő nyomán elindul a kapkodás, amikor már semmire nincs idő.... Ez is a válóság része.

Végezetül még egy metszetről kell szólni. Vajon kinek szól és kihez jut el ez a kötet? (No és ez a recenzio?) Budapesten két helyen lehetett beszerezni, Kolozsváron egy helyen árusították, de 2001 elején már itt sem tudtak a kötetről. A legnagyobb székelyföldi terjesztőhöz került 50 példány, de mivel ár nélkül érkezett, 2000 decemberében még nem kezdték meg az árusítását. Vajon egy erdélyi magyar középiskolai tanár, falusi tanító vagy e kérdések iránt érdeklődő, hogyan tud hozzájutni ehhez a kiadványhoz? Kit ér-

dekel ez ma? Erdélyi jelenség (?), hasonló a helyzet a *Magyar Kisebbség* c. folyóirat terjesztésével: személyes ismeretség, kuncsorgás útján lehet hozzájutni. Fontos ez? – vagy csak magunknak konstruáljuk valóságképeinket?

Várom a Romániai Magyar Évkönyv 2001-es kiadását.

Bárdi Nándor

JEGYZETEK

- ¹ *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918-1998*. I-IV. köt., szerk. Filep Tamás Gusztáv, Tóth László, Ister, Bp., 1998-1999.; A Forum Intézet, a KAM és az MTA Kisebbségkutató Intézetének közös konferenciája volt az első alkalom, hogy a kisebbségkutatás helyzetéről szinte valamennyi érdekelt csoport részvételével rendeztek konferenciát (Ezredforduló, A tudomány jelene és jövője a kisebbségben élő közösségek életében) 2000. december 7., Komárom).
- ² *Szlovákiai jelentés*. A magyar kisebbség állapotáról. Előszó Borsody István, Magyar Füzetek, Párizs, 1982, 125.; Lázár György (Tordai Zádor-Tóth Sándor): *Jelentés Erdélyből*. 1977, 60, TLA Kv. 2845.; Tóth Sándor: *Jelentés Erdélyből II*. Dialogues Européens, Malakoff, 1989, 191.
- ³ *Beszámoló a határon túl élő magyarok helyzetéről*. HTMH, 1990, 112. TLA Kv. 1641.; *Magyarok a szomszédos országokban*. HTMH, 1993, 25. TLA Kv. 1727.; *Jelentés a szlovákiai/romániai/ukrajnai magyarok helyzetéről*. (Több nyelven, külön füzetekben) HTMH, 1998.; *A határon túli magyarság helyzete*. Auktor, Bp., 1998, 159.; *Jelentések a határon túli magyarság helyzetéről*. 1-8. füzet, HTMH, 2000; *Magyarok Szlovákiában*. NDC Évkönyv'93. Pozsony, 1993, 196.; Dupka György: *Kárpátalja magyarsága*. Honismereti kézikönyv. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi konferencia, Bp., 2000, 211.; *Sokáig éltünk némaságban*. A VMDK évkönyve 1991. szerk. Hódi Éva, VMDK, Ada, 1992, 367.; *Esély a megmaradásra*. A VMDK évkönyve 1992. szerk. Hódi Éva-Hódi Sándor, VMDK, 1882, 284.; *Vajdasági útkereső*. szerk. Gábrittyné Molnár Irén, Mirmics Zsuzsa, Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka, 1998, 334.;
- ⁴ *Ki kicsoda Aradtól Csíkszeredáig* 1. köt. szerk. Simon Anita, Tóth Mariann, Pallas Akadémia, Csíkszereda 1996, 343.; *Romániai magyar ki kicsoda ?* szerk. Stanik István, Kolozsvár, Scripta, 1997, 750. frissített változata 2000-ben jelent meg: *Útközben*. Pillanatképek az erdélyi magyar politika reformjáról. szerk. Bakk Miklós, Székely István, Toró T. Tibor, Pro-Print, Csíkszereda, 1999, 483.;
- ⁵ *Magyar Kisebbség* 1934. 17-19. sz. 473-580.
- ⁶ Bárdi Nándor: A Keleti Akció. In: *Magyarságkutatás 1995-96*. Szerk. Diószegi László, Budapest, 1996, 143-190. Magyarságkutatás Könyvtára XX.
- ⁷ *Erdélyi lexikon*. Összeállította Osváth Kálmán, Szabadsajtó, Oradea-Nagyvárad, 1928, 318
- ⁸ *Erdély Romániában*. Grill, 1927, Bp., 366.
- ⁹ *Erdélyi Magyar Évkönyv 1918-1929*. szerk. Sulyok István – Fritz László, Juventus, Kolozsvár, 1930, 272.

- ¹⁰ *Metamorphosis Transilvaniae*. szerk. Győri Illés István 1918-1936, Új Transzilvania, Cluj, 1937,
- ¹¹ *Erdélyi Magyar Évkönyv 1938*. szerk. Kacsó Sándor, Brassói Lapok-Népújás, Braşov/Brassó, 1937,
- ¹² Mikó Imre: *Huszonkét év*. Studium, Bp., 1941, 323; Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma*. Egy nemzedék szellemi élete. Kolozsvár, 1941, 280.
- ¹³ *Erdély*. szerk. Deér József, Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1940, 283.
- ¹⁴ Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben*. Románok és magyarok 1867-1940. EPMSZ, Bern, 1989.
- ¹⁵ *A romániai magyar nemzetiség*. szerk. Koppándi Sándor, Kriterion, Bukarest, 1981, 5.
- ¹⁶ Tóth Sándor: *Jelentés Erdélyből II*. im.
- ¹⁷ Ara Kovács Attila-Dávid György-Joó Rudolf-Kőszegi Sándor-Nagy József-Tóth Károly Antal-Vásárhelyi Judit: *Jelentés a romániai magyar kisebbség helyzetéről*. In *Jelentés a határon túli magyar kisebbségekről*. Medvetánc, 1988, melléklet, 57-138.
- ¹⁸ *Hetven év*. A romániai magyarság története 1919-1989. szerk. Diószegi László-R. Süle Andrea, Magyarságkutató Intézet, Bp., 1990, 157.
- ¹⁹ *Útközben*. Pillanatképek az erdélyi magyar politika reformjáról i.m.
- ²⁰ Takács Ferenc: *Románia magyarságpolitikája 1989-1996*. RMSZ 1999. január 5-től a január 9-10-i számig folytatásban.
- ²¹ Gál Kinga és Kántor Zoltán diplomamunkái ígéretesek ebből a szempontból.
- ²² Bakk Miklós: *Regio 1999*. 2. 81-116; Sorbán Angella – Dobos Ferenc: *Nemzeti jellemvonások az erdélyi magyarság értékrendjében*. In *Kötődések Erdélyhez*. szerk. L. Balogh Béni, Alfadat-Press Kiadó, Tatabánya, 1999, 286-314.; Tonk Sándor: *Magyar Kisebbség 2000*. 1. sz. 110-118.; Toró T. Tibor: *Magyar Kisebbség 1999*. 4. sz. 153-164.; Vetési László: *Korunk 1999*. 10. sz. 9-21.
- ²³ Vasile Gheţău: *O proiectare condiţională a populaţiei României pe principalele naţionalităţi (1992-2025)*. *Revista de cercetări sociale* 1996. 1. sz. 77-105.
- ²⁴ Vasile Gheţău előreszámítása Románia nemzetiségeiről (1992-2025). *Hitel* 2000. 7. sz. 73-88.
- ²⁵ *Pl. Politici sociale în România 1990-1998*. Coordonator Cătălin Zamfir, Expert, Buc., 1999, 750;
- ²⁶ Sorbán Angéla-Kovács Éva: *A vállalkozás, mint cselekvés és létforma*. *Magyar Kisebbség 1999*. 4. sz. 249-269.; Bíró-Bodó-Gagyí-Oláh-Túrós: *Gazdasági elit a Székelyföldön*. In *Változásban*. szerk. Túrós Endre, KAM-Pro-Print, Csíkszereda, 1995, 153-186.
- ²⁷ Kuszálík Péter: *Romániai magyar sajtó 1989 után*. kézirat, 420., (EME-TLA megjelenés alatt.)
- ²⁸ *Erdély a magasban? Magyar Kisebbség 1998*. 2. sz. 326-338.
- ²⁹ *Erdély magyar népessége 1870-1995 között*. *Magyar Kisebbség 1998*. 3-4. 331-408.; *A nemzetiségek iskolázottsága Romániában az 1992. évi népszámlálás idején*. In Varga E. Árpád: *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből*. Püski, Bp., 1998, 277-297.

- ³⁰ Csíkszeredában két régiófejlesztéssel foglalkozó csoport is működik Kolumbán Gábor ill. Bíró A. Zoltán vezetésével. A magyarországi műhelyek több regionális felmérést végeztek helyi partnerekkel együttműködve Erdélyben.
- ³¹ Bakk Miklós, Bíró A. Zoltán, D. Lőrincz József, Magyar Nándor, Salat Levente tanulmányai markánsan foglalkoznak a civil társadalom működésének romániai magyar sajátosságaival.
- ³² A kolozsvári egyetemisták körében nyílt titok, hogy hol, mennyit kell fizetni, mit kell adni egy állásért. Mostanában például, megvényként változóan, egy-egy képesítés nélküli státus fenntartásáért 100-150 DM-t illik fizetni az illetékeseknek.
- ³³ Magyarországi szóbeli információk szerint épp az erdélyi magyar közoktatás felelősei voltak ellenérdekelték a Nemzeti Tankönyvkiadó terjeszkedésében. Nem tudom, hogy mi az igazság, hisz épp ezek az ügyek – a természetes érdekellentétekből fakadóan magyar-magyar viták – különböző okoknál fogva nem szerepelnek az erdélyi nyilvánosságban.
- ³⁴ De a recenzens még ennél az izgalommal olvasott anyagnál sem bírt magával: Zala György a szoborcsoport alkotója nem Léván, hanem Lendván született.
- ³⁵ A recenzens felvetéseinek egy része csak intézményesített dokumentációs és kutatói háttérrel oldható meg, ha van egy problémakatalógus az erdélyi kérdésről és valahol együtt lehet látni az Erdélyre és a romániai magyarságra vonatkozó kutatásokat (pl. egy honlapon). Hosszú távon stratégiai kérdés ennek megoldása.

Generációs versus szakmai problémák

– erdélyi fiatal szociológusok átmenetben –¹

Nemzeti vagy nemzedéki integráció? Erdélyi középiskolások az átalakulásban. Szerk. Véres Váler, Limes–Új Mandátum, Kolozsvár–Budapest, 2000, 181.

Öröndetes dolog, hogy tíz év, átmenetinek nevezett időszak után Romániában is megjelennek olyan szociológiai tanulmányok, amelyek sok vonatkozásban „eurokonformak”, azaz bizonyos nemzetközi szten-derdeknek is megfelelnek. Itt elsősorban a módszertani igényességet, illetve a különböző statisztikai eljárások bátor használatát emelném ki. Ám az erdélyi középiskolásokról, fiatalokról szociológiailag újat, relevánsat mondani akaró könyv csak részben váltja be az ilyen irányú ellképzeléseket.

A könyvek általában már a borítóknál (vagy még előbb) elkezdődnek, ezért hadd időzzünk el mi is a könyv fedőlapjánál: a cím és szerkesztő nevének feltüntetése mellett egy képet látunk, amelyen egy gömbön (földgömbön?) egykori munkáskultuszt idéző, ám mégis science fiction jellegű izompacsirta látszólag stabilan áll, fölötte-mögötte pedig felhőszerű kékségek, fehérségek vegyülnek minden árnyalatban. Ha a könyv címe nem lenne feltüntetve, a nyájas olvasó valamilyen videójáték logójára is gondolhatna. Így azonban kissé komikusnak, disszonánsnak hat a kép infantilizmusa és a címben megfogalmazott komolykodó kérdésfeltevés (nemzeti vagy nemzedéki integráció?). A könyvbe belelapozva, és a tartalomjegyzéket átfutva szembetűnő, hogy szinte minden címben szerepel „az erdélyi középiskolások (vagy: fiatalok) körében” kifejezés, így ezek a címek indokolatlanul elnyújtottakká válnak. A *Bevezetőből* többek között megtudhatjuk, hogy négy erdélyi nagyváros fiataljairól lesz szó. A szociológiai felmérések sok mindenre képesek, ám négy nagyváros alapján feltételezhetően nem releváns egy egész térségről beszélni. A szerzők maguk valószínűleg tudják is ezt, ám a szakmai komolykodás egyfajta általánosításba sodorta őket.

A *Bevezetőben* továbbá az ifjúsági korszakváltás Jürgen Zinnecker-féle rövid ismertetésével találkozunk, amely szerint az ifjúsági életszakasz meghosszabbítása osztályspecifikusan történik, azaz a felsőbb osztályok gyerekeinek hosszabb, az alsóbb osztályok gyerekeinek rövidebb ideig tart a „fiatalnak lenni állapot”. *Véres Váler* (a *Bevezető* szerzője) szerint ez magyarázza azt, hogy miután ez az életszakasz professzionalizálódik, kialakul egy úgynevezett „lebegő fiatal értelmiségi” kategória, amely „térben nem kötött, és fő jövedelemforrását a különböző pályázatok, ösztöndíjak képezik”. A kategória kétségkívül frappáns, ám egyértelműen mannheimi ihletettséggel megfogalmazása (vö: a szabadon lebegő értelmiségi fogalmával) azonban úgy gondolom, nem terjeszthető ki csak a fiatalokra, illetve a fiatalok egészére, hiszen a pályázatokból való megélés egyrészt nem korszakspecifikus (azaz idősebb kutatók is pályázatokból élnek meg), másrészt elképzelhető olyan szakma, amelyben a fiatal értelmiségi elsősorban nem a folyamatos pályázásokból él meg (itt elég, ha egy multinacionális cég fiatal alkalmazottjára gondolunk).

Mivel a könyv Erdélyről, erdélyi fiatalokról szól, a *Bevezetőbe* egy kis etnikumközi fejtegetés is bekerül, és a 9. oldalon ezt olvashatjuk: „Megfigyelték, hogy a fiatalok identitásában a hagyományos nemzeti »ellenség-

képek» szerepe gyengül, a hagyományos etnikai magatartásmódok átalakulnak, nyitottabbak az újszerű megoldási módokra”. Hogy kik figyelték meg ezt a szerepegyengülést, az sajnos nem derül ki, az viszont biztos, hogy a 2000. november 26-i romániai választások során ez nem igazolódtott be².

A könyv első tanulmánya magától a szerkesztőtől származik (*Véres Valér: Nemzeti és állampolgári identitás az erdélyi középiskolások körében*). Tanulmányt elkezdni néha a leghálátlanabb feladatnak tűnik, ezt igazolja Veres első mondata is: „A nemzeti identitás kialakulása már jó ideje foglalkoztatja a szakembereket” (13. oldal). Nahát, hogy mik vannak! – sóhajthat fel az olvasó, ám két mondatral odébb azt is megtudhatjuk, hogy – középiskolásokról szólva – „identitásuk kialakulásában nagyobb szerepe van a családnak és az iskolának, mint később a felnőttkorban, amikor is már van egy életpasztalatuk, amely szerepet játszik az identitásuk alakulásában”. Egy ilyen mondat gyanakvóvá teszi a recenzenst, és a szövegeket szövegekként is kezdi kezelni. Így számára szembeűnő lesz egy-két tanulmány olvashatatlansága, félreérthető megfogalmazása, néha pedig el is mosolyodik, amikor olyan kifejezésekkel, mondatokkal találkozik, mint „az iskolázottság, nem (...) egyenes arányú növekedést mutatnak” (87. oldal), „nukleáris család” (114. oldal), „pszichikai állag” (160. oldal), ám a példákat még sorolhatnám.

A szerkesztésnek és tanulmányírásnak írott és íratlan szabályai egyaránt léteznek. Tanulmányok, illetve tanulmányrészletek egy helyre (könyvbe) sűrítése még nem jelent szerkesztést. Ezért nagyon zavaró, hogy olyan hivatkozásokkal találkozhatunk, amelyek az irodalomjegyzékben nem szerepelnek, vagy fordítva, az irodalomjegyzékben olyan művek szerepelnek, amelyeket a szerző nem használt a szövegben. A kötet legutolsó tanulmányát leszámítva, mindegyik írásban találkozhatunk ilyen típusú hiányos- vagy túlhivatkozásokkal. Ezeket a (nevezzük így:) diákcsínyszerű hibákat azonban ha a szerkesztő nem is (hiszen az ő írásában is előfordulnak ezek a hibák), egy jószemű, képzelt korrektornak észre kellett volna vennie. És ha ez a képzelt korrektor továbbá más hibákat is kijavított volna (elütések, tördelési problémák, stb.), a tanulmányok olvashatóbbá váltak volna. Szintén ez a (szakmáját tekintve) korrektor felhívhatta volna a szerkesztő figyelmét arra, hogy mivel majdmindegyik írás egy kérdőívre épül, az érthetőség kedvéért a könyv végére jó lett volna beilleszteni azt a bizonyos kérdőívet is.

Korábban azt állítottam, a könyv fő hozadéka a statisztikai módszerek alkalmazása. Ezt azért lényeges kihangsúlyozni, mert a romániai szociológiai képzés 1990-es újraindulása után a román és a magyar nyelvű (szak)lapokban elvértve találunk olyan tanulmányokat, amelyek komolyabb statisztikai műveleteket is használnának, a publikációk statisztikai igényessége általában megtorpan az egyszerű gyakoriságok látványos (értsd: hisztogramszerű vagy grafikai) megjelenítésénél. E kötet fiatal szerzői azonban már használják a faktorelemzést, a regresszioelemzést, a sokdimenziós skálázást is³.

A könyv címe azt a kérdést veti fel, hogy a mai erdélyi fiatalok elsősorban nemzedéki vagy etnikai alapon integrálódnak-e a szélesebb társadalomba. Másképp megfogalmazva, a fiatalok magatartásában milyen mértékben érhetőek tetten korcsoport szerinti sajátosságok, illetve e magatartásoknak van-e az etnikai hovatartozásból fakadó jellegzetessége? A könyvet végigolvasva egyértelmű választ nem kapunk, egyes szerzők a nemzeti-etnikai integráció mellett voksolnak, mások pedig azt hangsúlyozzák, hogy bizonyos alapvető értékeket az etnikai hovatartozás nem befolyásol. Ezek az eltérő vélemények főleg azért szembeűnők, mert az eredmények egy adott adatbázisból származnak. Eszerint a közös adatsorokból mindenki azt olvashat ki, vagy azt kalkulálhat ki, amit akar, vagy amit már eleve gondolt. Érdemes itt megjegyezni, hogy a kötet szerzői közül éppen a román nemzetiségűek (*Anca Covrig – Cristina Raț: Erdélyi középiskolások értékrend-profiljai*) állítják azt, hogy olyan korspecifikusnak tekintett értékekhez való viszonyulást mint a barátság, szabadság, belső harmónia és családi biztonság nem érint a nemzetiségi hovatartozás, míg a hatalommal és gazdagsággal szembeni attitűdöket az etnikum befolyásol. A magyar szerzők majdmindegyike kihangsúlyozza az ifjúsági kultúra etnikai dimenziók szintjén való szétválását (több példát is lehetne idézni, itt csak *Sólyom Andrea* következtetését említjük meg: „A kortárs csoportok kapcsolatok terén tapasztalataink szerint az elemzett minta relációinak döntő többsége etnikailag homogén csoportok mentén szerveződik, annak ellenére, hogy szabadidős tevékenységeik egy része közös teret feltételez”. 107. oldal.). Ha a kötet szerzőit egyfajta metaelemzésnek vetnénk alá, megállapíthatnánk, hogy a román szerzők inkább a nemzedéki integrációra, míg a magyar szerzők az etnikai integrációra voksolnak. Furamód e gondolat az egyik tanulmány megállapításával is hasonlóságot mutat. *Csata Zsombor* szerint például a magyar ifjúságcentristák, azaz a magyar fiatalok azon csoportja számára, amelynek fontos

az ifjúsági lét felnőttek ellenében való megélése, „nehezebben fogadnak el közvetlenebb viszonyt a többségi nemzet tagjaival szemben” (156. oldal). A román és a magyar vélemények összehasonlítása a könyv kérdőjeles címének megváltoztatását sugallhatja, hiszen szerencsésebb lett volna a *Nemzeti és/vagy nemzedéki integráció?* címet adni.

Már említett tanulmányában Veres Valér is arra a következtetésre jut, hogy „a nagyvárosi elméleti középiskolák nem csupán a nemzeti reprodukció, de a társadalmi, rétegspecifikus reprodukció melegágyai is” (52. oldal). Eszerint az erdélyi román és magyar fiatalok nemzetiség és korcsoport szerint is integrálódnak, amit úgy is értelmezhetünk, hogy a társadalmi reprodukció mindenkire egyaránt érvényes, ám az etnikai, nemzeti dimenzió ezen túlmenően szegregálja (mondhatni: „szétintegrálja”) a csoportokat. Ebből a szempontból nyilván fontos az interetnikus konfliktusok (és percepiálásának) elemzése. Veres eredményei szerint a fiatalok körében csökken ezen konfliktusok szerepe, noha „nemzeti identitásuk számos párhuzamot mutat, ún. tükörjellegük van. Számos történelmi attitűd, sztereotípiá mindkét nemzeti azonosság tudatban hasonló szerepet kap, és a másik közösségre is hasonló módon vetítenek ki tulajdonságokat, tematizációkat.” (54. oldal).

Fő kérdésünk azonban az, hogy az ifjúságkutatást pusztán etnikai keretben lehet-e vizsgálni. Csoportokat, alcsoportokat össze lehet hasonlítani (ez adatbázist használó szociológusok számára nyilván nem nehéz dolog), ám az ifjúsági korszakváltást egy adott társadalomszerkezeten belül lehet értelmezni. Nem könnyű a korcsoport szerinti jellegzetességeket megragadni, ha nincsenek információink az egésztől, a szélesebb értelemben vett társadalomról. A kötet szerzői által paradigmaticusnak tekintett Zinnecker-féle modell az ifjúságot külön aktorként tételezi a társadalom kulturális mezejében, továbbá azt állítja, hogy a gazdasági és kulturális tőkevolumenek határozzák meg az ifjúsági habitusokat. A könyvben csak elvétve kapunk választ arra, hogy ma Romániában, Erdélyben az ifjúsági életstratégiákat milyen mértékben befolyásolják a felnőtt társadalom értékei. Ilyen válaszok megfogalmazásához nyilván sokkal több adatra lenne szükség, és talán Romániában nem is állnak a kutatók rendelkezésére ezek. Ám ha nincsenek ilyen adatok, a szociológusi képzelet valamilyen szinten pótolhatná. Valamilyen háttérmagyarázatra, a számokon túlmutató valóság megragadására való törekvést leginkább Kiss Tamás tanulmányában (*Ifjúsági életszakasz és jövőstratégiák az észak-erdélyi nagyvárosok középiskolásai körében*) lehetett tetten érni. Hipo-

tézisei szerint például az 1989 utáni romániai strukturális változások egyrészt felértékeltek a kulturális tőke szerepét, és a munkanélküliségtől való félelmükben sok fiatal felsőoktatási intézményekbe menekült, másrészt a gazdasági recesszió következtében megerősödött a társadalmi, kapcsolati tőke szerepe, harmadrészt pedig a magántulajdon új gazdasági osztályfrakciókat hozott létre. Érdekes lett volna azonban itt továbbgondolnia, annak ellenére, hogy a különböző tőketípusok jelentősége és volumene átalakult, a saját eredményei mégis azt bizonyítják, az ifjúsági életstratégiákat nem befolyásolja a szociális háttér (magyarán: a Zinnecker-féle modell nem működik).

A könyvben három olyan írást találunk, amelyek a fiatalok politikai nézeteit, opcióit, kultúráját vizsgálják. Mindegyik tanulmányban visszaköszönt az a gondolat, hogy a román és a magyar fiatalok más-más politikai kultúrával rendelkeznek. *Kiss Dénes* tanulmányából (*Politikai kultúra és előítéletesség*) azt tudhatjuk meg, hogy a magyar középiskolások az állami intézményekhez negatívabban viszonyulnak, mint a románok, és ugyanakkor egyenlőtlennek percipiálják hatalmi-politikai helyzetüket. Hasonló gondolattal találkozunk *Csata Zsombor* elemzésében (*Ifjúsági életszakasz és jövőstratégiák az észak-erdélyi nagyvárosok középiskolásai körében*): a magyar ifjúságcentristák „politikai intézményekkel szemben tanúsított evidensen elutasító attitűdjük arra vall, hogy kisebbségi státusukban fokozottan veszélyeztetettnek érzik magukat, feltehetőleg ezzel magyarázható a többségi nemzetel szembeni nagyobb vélt szociális távolságuk is”. Érdemes lett volna azonban itt bővebben kifejteni azt a megállapítást is, miszerint az erdélyi magyar és román fiatalok hasonló arányban határolódnak el a magyarországi magyaroktól. A szerző itt a regionális öntudat meglétére hivatkozik, ám árnyaltabb képet kaphattunk volna, ha a magyar fiatalok körében ezt a vélt vagy valós „Magyar(ország)-ellenességet” összeveti egyéb szocio-kulturális változókkal. *Sólyom Andrea* *Társadalmi integrációs modellek és politikai cselekvési minták erdélyi középiskolás fiatalok körében* c. tanulmányában e korcsoport román szegmensében jórészt előrejelezte a nacionalista pártok népszerűségét és az akkori kormánypártok népszerűségének csökkenését.

Szemben az összes eddigi említett szerzővel *Plainer Zsuzsa* kvalitatív módszereket használt tanulmánya (*A román-magyar „interetnikus konfliktus” természete és jelentése az erdélyi nagyvárosok középiskolásai esetében*) megírásához. Az interjúkra és fókuszcsoporthoz épülő vizsgálat eredménye szerint a román-magyar interetnikus viszonyokat a magyar fiatalok egyrészt úgyneve-

zett liberális diskurzusba ágyazottan percipiálják (azaz a román etnikumot csak akkor érzékelik negatívnak, ha az a saját – magyar – csoportot állampolgári vagy kisebbségi jogaiban sérti), másrészt pedig egy olyan úgynevezett történelmi szempont szerint értékelik, amely mindenféle román-magyar találkozást konfliktusosnak tart. A román fiatalok körében is megtalálható e két diskurzus, ám Plainier szerint mindkettőt „a román nemzetállam eszméje kanonizálja” (84. oldal).

Végezetül, úgy gondolom, ez a könyv egyfajta kezdet. Hiányosságai ellenére sikeres kezdetnek tekinthető, és igazolja azt, hogy Erdélyben, Romániában is felnövekvőben van egy olyan fiatal szakmbergárda, akiknek munkájára igényt lehet tartani, és akik, ha néha túlzottan is számokba zárva, mégis mondanak újat saját társadalmukról.

Papp Z. Attila

JEGYZETEK

- ¹ A recenzió első változata 2000. november 11-én elhangzott Hódmezővásárhelyen, a Magyar Szociológus Társaság éves vándorgyűlésének ifjúságszociológiai szekciójában.
- ² A 2000. november 26-i parlamenti választások során az idegengyűlöletéről híres Corneliu Vadim Tudorra, illetve pártjára elsősorban az erdélyi román fiatalabb generációk szavaztak. A félreértések elkerülése végett le kell szögeznem: én a szerzőkön nem kívánom számonkérni a választások eredményeit (annál is inkább, hogy a felvétel valamikor az 1998/99-es tanévben készült, tehát a választások előtt kb. másfél évvel), ám szakmai elvárásoknak ilyen részletekben is meg kellene felelni: ki, melyik szerző állított valamilyen dolgot, pontosan mikor készült az adatfelvétel, stb. A könyvben szereplő, politikai kultúrával foglalkozó meglátásokat lásd a szövegben.
- ³ Igaz, két tanulmányban (lásd: 23. és 166. oldal) ez az alkalmazás, illetve eredményei megkérdőjelezhetők, hiszen szakmai berkekben köztudott, hogy főkomponens-elemzést statisztikai szempontból értelmetlen (szigorúbban fogalmazva: nem szabad) rotálni.

SZÁMUNK SZERZŐI

BÁRDI NÁNDOR történész, Teleki László Intézet – Közép-Európai
Kutatások Központja, Budapest

BAKK MIKLÓS politológus,
Kolozsvár

DUPCSIK CSABA szociológus, történész,
MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest

ERDŐSI PÉTER történész, Teleki László Intézet – Közép-Európai
Kutatások Központja, Budapest

HARTOG, FRANÇOIS történész,
École des Hautes Études en Sciences Sociales, Párizs

HASLINGER, PETER történész,
Universität Freiburg

KÁNTOR ZOLTÁN szociológus, Teleki László Intézet – Közép-Európai
Kutatások Központja, Budapest

MANNOVÁ, ELENA történész,
Szlovák Tudományos Akadémia, Pozsony

PÓSA KRISZTIÁN történész,
PhD-hallgató, Debrecen

PAPP Z. ATTILA szociológus, Teleki László Intézet – Közép-Európai
Kutatások Központja, Budapest

SONKOLY GÁBOR történész, Teleki László Intézet – Közép-Európai
Kutatások Központja, Budapest

SZARKA LÁSZLÓ történész,
MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest

VARGA ÉVA történész,
Budapesti Műszaki Egyetem

REGIO

ALAPÍTOTTA 1990-BEN
Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely
Tóth László

ELŐFIZETHETŐ

Magyarországon a szerkesztőségben fizethető elő a folyóirat. Magyarországról külföldre megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalatnál: 1389 Budapest, Pf. 49 Lapexport. Az Egyesült Államokban Püski-Corvin Könyvesbolt fogad el megrendeléseket (251 E 82th Street, New York, NY 10028).

ÁRA
280 Ft, 8 USD, 12 DM

Előfizetési díj egy évre: 1120 Ft, 32 USD, 48 DM
(Az árak a postaköltséggel együtt értendők)

Megjelenik: évente négyszer

ISSN 1219-1701

Kedves Barátunk!

A Regio szerkesztősége a Teleki László Alapítvány támogatásával levelezési listát indít, mely reményeink szerint információs és vitafórumként fog működni.

A „Regio list” működtetésének célja a Közép-Európa- és nacionalizmus tanulmányokkal, kisebbségkutatással foglalkozó szakemberek, műhelyek információs kapcsolatának biztosítása.

A körlevélben a lista minden tagja egyenrangú partnerként elhelyezheti az általa fontosnak tartott üzeneteket, dokumentumokat. Számítunk kutatási programok, tudományos események, pályázati lehetőségek, tudománypolitikai információk, megjelent kiadványok ismertetésére, vagy legalább a figyelemfelhívásra. De ugyanígy fontosnak tartjuk, hogy bizonyos aktuális kérdésekben viták folyhassanak, illetve kooperációs felületek jöjjenek létre.

A körlevél létrehozását azért tartjuk fontosnak, mert évek óta folyik egy ki nem mondott vita a magyar kisebbségkutatás integrálatlanságáról. Mi nem egy központi integrációban látjuk a probléma megoldatlanságát, hanem a megfelelő kooperációs felületek hiányában, illetve a fiatalabb és Budapestről távol élő kutató nemzedék „helyzetbe hozásában”.

A legfontosabb ellentmondásokat kutatási területünket tekintve a következőkben látjuk:

1. Nézőpont: Míg Magyarországon kisebbségkutatásról beszélünk, addig a (Budapestről nézve) határon túli kutatóhelyek saját társadalmuk kutatják, ők pedig nem mint kisebbségkutatók, hanem mint egy-egy tudomány szakemberei kívánnak integrálódni a(z) összmagyar, illetve a nemzetközi tudományos életbe.
2. Az egymás melletti elbeszélés egyik forrása, hogy módszertanilag a különböző megközelítések más-más fogalomkészlettel és megközelítésben vizsgálják a problémákat, és ezek között alig van átjárás, párbeszéd: 1. interetnikus kutatások; 2. közép-európai összehasonlító tanulmányok; 3. nacionalizmus tanulmányok; 4. kisebbségtörténet; 5. tranzitológia; 6. elitkutatások; 7. identitásvizsgálatok; 8. nyelvhasználati kutatások; 9. társadalom- és településszociológiai megközelítések; 9. kisebbségjogi elemzések.
3. A kutatások és az intézmények finanszírozása szempontjából a magyarországi és az azon kívüli intézmények között hosszú ideje párhuzamosságok működnek. Pontosabban tíz év alatt még nem alakult ki, hogy ki mit tudna a leghatékonyabban csinálni. Csak a saját intézetbeli tapasztalatainkról beszélhetünk: a) A szomszédos országok empirikus vizsgálatait, az alapkutatásokat nem lehet hatékonyan és hitelesen Budapestről elvégezni. b) Az infrastruktúrából adódó

szolgáltató szerep az összehasonlító vizsgálatok szervezésének, kiadványok szerkesztésének, illetve a térség problémáinak a nemzetközi tudományosságba való meghonosításának szükségességét hozza magával. c) Mivel az utóbbi tíz évben, a nem Magyarországon létrejött kutatóhelyek fenntartási/működési problémákkal küszködnek, a hazai hasonló intézmények az infrastrukturális háttérükön túl egyfajta kijáró szerepet is betöltenek, s ez újabb aszinkron helyzetekhez vezet.

Természetesen még egy sor hasonló megvitatatlan problémát fel lehetne sorolni. A kérdés az, hogy a – tágan értelmezett – kutatási területen milyen együttműködési lehetőségeket, tapasztalatcserét lehet kialakítani. Reméljük, nem lesz egyirányú az infomációközlés, mindenki kihasználja, s nem csak információszerezésre, hanem tájékoztatásra is. A „Regio-list” egy lehetőség, próbáljuk ki!

*A szerkesztőség nevében
Bárdi Nándor*

Hogyan működik a „Regio list”?

A listára a <http://www.tla.hu/mailman/listinfo/regio-list/> címen lehet feliratkozni.

A szerver néhány percen belül visszaküld egy üzenetet, amit küldjön vissza a „reply” („vissza”) funkcióval. Hamarosan megérkezik a listára való felvétel igazolása, a honlapon pedig megváltoztathatja beállításait.

A nagyobb szövegfájlokat (konferenciaprogramok, folyóiratok tartalomjegyzéke stb.) kérjük csatolt fájlban, rtf formátumban küldeni.

Amennyiben számítógépe nem ismeri fel az ékezeteket, kérjük jelezze.

Alternatív módon a z.kantor@tla.hu címre küldött maillal is fel lehet iratkozni.

Egy-két napon belül felírjuk a listára, ahonnan majd egy e-mailt kap, amelyet egyszerű „reply”-al küldjön vissza. Attól kezdve automatikusan minden levelet megkap, amely a listára érkezik.

A jelszavav (password) az e-mail cím @ előtti tagja lesz, amelyet a <http://www.tla.hu/mailman/listinfo/regio-list> címen majd megváltoztathat.

Amennyiben további kérdései vannak, írjon a z.kantor@tla.hu -ra

Kántor Zoltán

REGIO

A review of studies on minorities, politics and society

Volume 11, 2000, No. 4

FRANÇOIS HARTOG: Patrimony and history: the time of patrimony	3
PÉTER ERDŐSI Attempts to a Definition of Cultural Heritage in Hungary	26
GÁBOR SONKOLY Levels of Defining the Notion Heritage	45
PETER HASLINGER Building a Regional Identity: the Burgenland 1921-1938.	67
ELENA MANNOVÁ “... he is a good Slovakian now” The variation of the national identity in social lives of two provincial towns in south Slovakia between 1918-1938.	93
ÉVA VARGA Talks on the Border The Press Between 1918-1938 on Border of Hungary and Slovakia	104
LÁSZLÓ SZARKA The role of the Hungarian Coalition Party (HCP) in the Slovakian Government	122
NÁNDOR BÁRDI – ZOLTÁN KÁNTOR The Democratic Alliance of the Hungarians in Romania (DAHR) in the Romanian Government	150
REVIEWS	187